МИНОБРНАУКИ РОССИИ

ФЕДЕРАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ БЮДЖЕТНОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
«БАШКИРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ»

УТВЕРЖДАЮ
проректор по учебно-методической работе
_________ А.В. Галимханов
«29» октября 2021 г.

Программа
дополнительного вступительного испытания творческой и (или) профессиональной направленности для поступающих на направление подготовки 44.03.05 Педагогическое образование (с двумя профилями подготовки: Родной (татарский/чувашский) язык и литература, Иностранный язык; Родной (татарский/чувашский) язык и литература, Русский язык; (Стерлитамакский филиал)

Уфа – 2021

Тупмалли

Ум сăмах 3

1. Чăваш чĕлхи программи 5

2. Чăваш литературин программи 11

3. Фонетика тишкерĕвĕн йĕрки 15

4. Сăмах тытăмĕн тишкерĕвĕн йĕрки 17

5. Морфологи тишкерĕвĕн йĕрки 18

6. Синтаксис тишкерĕвĕн йĕрки 21

7. Усă курмалли литература 29

Ум сăмах

Пушкăрт патшалăх университечĕн Çтерлĕ филиалне чăваш уйрăмне вĕренме кĕмелли экзамен виççĕ: вырăс чĕлхи (пĕрлехи патшалăх экзаменĕ), обществознани (пĕрлехи патшалăх экзаменĕ), (чăваш чĕлхипе литератури (тест ыйтăвĕсем çине хурав парасси).

Чăваш чĕлхипе литература тытмалли экзаменра тăван чĕлхепе литературăна пĕлнине пур енчен те тĕрĕслеççĕ. Тĕрĕслев форми – тест ыйтăвĕсем çине тĕрĕс хурав парасси. Ыйтусене шкул программисене тĕпе хурса йĕркеленĕ. Абитуриентăн вăтам шкулта чĕлхепе V-IX классенче мĕн вĕреннине тепĕр хут тимлĕн пăхса тухмалла, аса илме тĕрлĕ йышши чĕлхе тишкерĕвĕ туса пăхмалла.

Программăн содержанийĕ çакнашкал, малтан чăваш чĕлхи çинчен пĕтĕмĕшле ăнлантарнин, лексикăпа фонетика, графикăпа орфографи, сăмах пулăвĕпе морфологи, синтаксис, пунктуаци ыйтăвĕсене палăртнă, унтан тĕрлĕ тишкерĕвĕн йĕркисемпе тĕслĕхĕсене панă.

Чăваш литературин программи çак пайсенчен тăрать, литература пĕлĕвĕ, халăх сăмахлăхĕ, авалхи, çĕнĕ çырулăхченхи чăваш литератури, XIX ĕмĕр вĕçĕнчи – XX ĕмĕр пуçламăшĕнчи чăваш литератури, XX ĕмĕр пуçламăшĕнчи литература аталанăвĕ (1900-1917), XX ĕмĕрĕн 20-мĕш çулĕсенчи литература, XX ĕмĕрĕн 30-мĕш çулĕсенчи литература, Тăван çĕр-шывăн Аслă вăрçи вăхăтĕнчи тата вăрçă хыççăнхи чăваш литератури (1941-1955), XX ĕмĕрĕн 50-70-мĕш çулĕсенчи чăваш литератури, XX ĕмĕрĕн 80-90-мĕш çулĕсенчи чăваш литератури.

Пирĕн шутпа, хамăр республикăри чылай чăваш вĕренекенĕ е вĕрентекенĕ, çак кĕнекене алла тытса курман. Çавăнпа та терминологи словарьне вăтам е аслă шкулсенче вĕренекенсене, чăваш чĕлхипе литература учителĕсене, заочник студентсене куллен усă курмалли справочник пултăр тесе программăна кĕртнĕ. Паллах, тĕслĕхсемпе çирĕплетсе панă. Программа вĕçĕнче экзамена хатĕрленме пулăшакан литература списокне панă. «Тăван чĕлхепе литература» экзамен тытакан çак *социаллă культура* хăнăхĕвĕсене йĕркелеме пĕлмелле:

- тăван чĕлхе тата литература разделĕсене, унта кĕрекен ыйтусене аван пĕлмелле;

- вĕренӳре, калаçура тăван чĕлхепе пĕлсе усă курма вĕрентмелле;

- харпăр хăй калаçăвне тĕрĕс йĕркелеме вĕрентмелле;

- çырнă ĕçе ăнлантарса пама пĕлмелле;

- кĕнекесемпе, тĕрлĕ йышши словарьсемпе пĕлсе усă курма пĕлмелле.

Тăван чĕлхепе литературăна ăша хывма çак *вĕренӳ* меслечĕсемпе усă курма пĕлмелле,

- чĕлхе пулăмĕсене ăнланса илме вĕрентмелле;

- ăнланăва пĕлсе усă курма пĕлмелле;

- тăван чĕлхене ытти чĕлхесемпе танлаштарса вĕренме тăрăшмалла;

- вĕренекен чĕлхепе литературăна, унăн культурине, халăхăн йăли-йĕркисене пĕлмелле;

- тăван чĕлхе ытти чĕлхесем хушшинче мĕнле вырăн йышăннине палăртмалла.

Вĕренекенсене *воспитани* енчен те пĕлӳ пама тăрăшмалла,

- тĕнче çине ырă кăмăл-туйăмпа пăхма вĕрентмелле;

- тăван чĕлхене, çав чĕлхепе калаçакан халăхăн культурине хисеплеме вĕрентес пулать;

- тăван чĕлхе хутшăну хатĕрĕ пулнине кăтартмалла.

Абитуриентăн ĕçĕ-хĕлĕнче шырав ĕçĕ те пысăк вырăн йышăнмалла,

- пĕлӳ хăнăхĕвĕсене шыравра тупма вĕрентмелле;

- чĕлхе, литература, ăнкарулăх шайне тĕрĕслеме пĕлмелле;

- тăван чĕлхепе хутшăнăва, малашнехи ăс-хакăла ӳстермелли ĕç-хĕле аталантармалла.

Программăна пирĕн уйрăма вĕренме кĕрес текен мал ĕмĕтлĕ, чĕлхепе литературăна юратакан, унăн иксĕлми пуянлăхне туйса тăракан хастар чĕреллĕ чăваш каччипе хĕрне экзамена хатĕрленме пулăшас тĕллевпе кăларнă.

1. ЧĂВАШ ЧĔЛХИ ПРОГРАММИ

1.1. Чăваш çырулăхĕн аталанăвĕпе хальхи сăн-сăпачĕ

Кивĕ çырулăх (1872 çулчченхи), унăн хăш-пĕр палăкĕсем, тĕн кĕнекисем, словарьсем, вĕренӳ кĕнекисемĕ

И.Я. Яковлев – çĕнĕ çырулăхăн никĕсне хываканĕ. И.Я. Яковлев литература чĕлхин никĕсне хывни.

Чăваш чĕлхин паллă тĕпчевçисем: Н.И.Ашмарин, Тимухха Хĕветĕрĕ (Ф.Т. Тимофеев), Т.М. Матвеев, В.Г. Егоров, С.П. Горский.

1.2. Лексика

Сăмах пĕлтерĕшĕ. Нумай пĕлтерĕшлĕ сăмахсем. Сăмахсен тӳрĕ тата куçăмлă пĕлтерĕшĕсем. Синонимсем. Антонимсем. Омонимсем.

Ятарлă сăмахсем (профессионализмсем).

Ютран кĕнĕ е йышăнакан сăмахсем.

Кивелнĕ сăмахсемпе çĕнĕ сăмахсем.

Диалект сăмахĕсем.

Тиркевлĕ сăмахсем, киревсĕр сăмахсем.

Ютран йышăннă (е йышăнакан) сăмахсем.

Фразеологизмсем (уйрăлми пĕрлешӳри сăмахсем).

1.3. Фонетика. Графикăпа орфографи

I. Уçă сасăсем, вĕсен мăшăрлăхĕ (хытă тата çемçе уçă сасăсем).

Сăмахри уçă сасăсен килĕшĕвĕ (сингармонизм).

Ударени (пусăм). Чăваш сăмахĕсенчи ударени. Вырăс чĕлхинчен йышăнакан сăмахсенчи ударени.

1.4. Сăмах тытăмĕпе пулăвĕ

Орфографи

I. Сăмах тымарĕ, аффикссем. Сăмах тăвакан тата сăмаха улăштаракан аффикссем.

Мăшăр сăмахсем, вĕсене тĕрĕс çырасси.

Хутлă сăмахсем, вĕсен тытăмĕ, тĕрĕс çырасси.

1.5. Морфологипе орфографи

Чĕлхери сăмахсен ушкăнĕсем (пуплев пайĕсем)

Морфологи мĕн çинчен вĕрентни. Чĕлхери сăмахсен ушкăнĕсем (пуплев пайĕсем).

Чăваш чĕлхинчи пуплев пайĕсен уйрăмлăхĕсем, вĕсен пуплеври вырăнĕнчен килни.

Тулли пĕлтерĕшлĕ пуплев пайĕсем, япала ячĕ, паллă ячĕ, хисеп ячĕ, местоимени, глагол, наречи, евĕрлев сăмахĕ.

Пулăшу пĕлтерĕшлĕ пуплев пайĕсем, хыçсăмах, союз, татăк.

Междомети.

1.6. Япала ячĕсем

Япала ячĕсен пĕлтерĕшĕ, морфологи паллисем, синтаксис уйрăмлăхĕсем.

Пайăр ятсемпе пайăр мар ятсем.

Япала ячĕсен хисепĕсем – пĕрреллĕ тата нумайлă хисеп.

Япала ячĕсен пулăвĕ.

Япала ячĕсен вĕçленĕвĕ.

Камăнлăха палăртмалли мелсем. Камăнлăх форми.

1.7. Паллă ячĕсем

I. Паллă ячĕсен пĕлтерĕшĕ, морфологи паллисемпе синтаксис уйрăмлăхĕсем.

1.8. Хисеп ячĕсем

I. Хисеп ячĕсен пĕтĕмĕшле паллисем, пĕлтерĕшĕ, морфологипе синтаксис уйрăмлăхĕсем.

Тулли тата вак хисеп ячĕсем. Хисеп ячĕсен ушкăнĕсем, шут хисепĕсем, пĕтĕмлетӳ хисепĕсем, вĕсен паллăрах уйрăмлăхĕсемпе пуплеври вырăнĕ.

Шут хисепĕсен тулли тата кĕске формисем.

1.9. Местоименисем

I. Местоименисен пĕлтерĕшĕ, морфологи паллисем, синтаксис уйрăмлăхĕсем.

Местоимени ушкăнĕсем (пĕтĕмĕшле паллаштарасси).

Местоименисен вĕçленĕвĕ.

1.10. Глагол

Глаголăн сăпатлă формисем

I. Глагол пĕлтерĕшĕ, унăн тулашри паллисем.

Глагол наклонени, вăхăт, сăпат, хисеп тăрăх улшăнни.

Кăтарту наклоненийĕ тата унăн вăхăчĕсем, хальхи вăхăт, иртнĕ вăхăт, пулас вăхăт.

Хушу наклоненийĕ. Хушу наклоненин формисене тĕрĕс çырасси.

Ĕмĕт наклоненийĕ. Ĕмĕт наклоненин формисене тĕрĕс çырасси.

Килĕшӳ наклоненийĕ, унăн пĕлтерĕшĕ, сăпатланăвĕ. Унăн формисене тĕрĕс çырасси *(кайччăр, килччĕр)*.

1.11. Глаголăн сăпатсăр формисем

Сăпатсăр формăсен ушкăнĕсем, вĕсене сăпатлисенчен уйăракан паллăсем.

Причасти

I. Причасти çинчен пĕтĕмĕшле ăнлантарни. Причастин паллăрах формисем, хальхи причасти, иртнĕ причасти, пулас причасти, пулмалли причасти; вĕсен уйрăмлăхĕсем.

Деепричасти

I. Деепричасти пĕлтерĕшĕ, унăн уйрăмлăхĕсем.

Инфинитив

I. Инфинитив формисем, *-ма(-ме)* тата *-машкăн (-мешкĕн)* аффикслисем. Вĕсен пуплеври вырăнĕ.

1.12. Наречи

I. Наречин пĕлтерĕшĕ, наречисене уйăрмалли паллăсем. Наречисен пулăвĕ.

Наречисен танлаштару форми.

1.13. Евĕрлев сăмахĕсем

I. Евĕрлев сăмахĕсен пĕлтерĕшĕ, пуплеври вырăнĕ.

1.14. Хыçсăмахсем

I. Хыçсăмахсен пĕлтерĕшĕпе уйрăмлăхĕсем.

1.15. Союзсем

I. Союзсен пĕлтерĕшĕпе пуплеври вырăнĕ. Сыпăнуллă тата пăхăнуллă союзсем.

1.16. Татăксем

I. Татăксен пĕлтерĕшĕ, уйрăмлăхĕсем.

1.17. Междометисем

I. Междометисен ытти пуплев пайĕсем хушшинчи вырăнĕ.

1.18. СИНТАКСИСПА ПУНКТУАЦИ

Синтаксис – чĕлхе наукин сăмахсенчен пуплев мĕнлерех йĕркеленни çинчен вĕрентекен пайĕ.

Пунктуаци – пуплеври пĕлтерĕшлĕ сыпăксене çырура еплерех уйăрмалли çинчен калакан правилăсен пуххи.

1.19. Предложени тата сăмах майлашăвĕ

I. Сăмах майлашăвĕ, унăн тытăмĕ, уйрăмлăхĕсем. Ансăр тата анлă сăмах майлашăвĕсем. Шухăш тĕшши, ăна палăртмалли мелсем.

Предложени, унăн членĕсем. Предложени пĕр сăмахран тата сăмах майлашăвĕнчен пулни.

1.20. ХУТСĂР ПРЕДЛОЖЕНИ

Хутсăр предложени тĕсĕсем

I. Калуллă, ыйтуллă, хистевлĕ предложенисем. Кăшкăрullă предложенисем.

1.21. Предложенин тĕп членĕсем

I. Подлежащи. Вăл тĕрлĕ пуплев пайĕнчи сăмахсенчен пулни.

Сказуемăй. Сказуемăй вырăнĕнче çӳрекен сăмахсем, глаголăн сăпатлă тата сăпатсăр формисем, ытти сăмахсем.

1.22. Предложенин кĕçĕн членĕсем

I. Определени, унăн пĕлтерĕшĕсем. Определени вырăнĕнче çӳрекен сăмахсем.

Дополнени.

Обстоятельство, унăн пĕлтерĕшĕсем. Обстоятельствăсене дополненисенчен уйăрасси.

1.23. ПĔР ЙЫШШИ ЧЛЕНЛĂ ПРЕДЛОЖЕНИСЕМ

I. Пĕр йышши членсем – подлежащисем, сказуемăйсем, кĕçĕн членсем. Пĕр йышши членсем союзсăр тата союзсемпе çыхăнни.

Пĕтĕмлетӳ сăмахĕсем. Вĕсем пур чухне чарăну палли лартасси.

1.24. Обращени. Кӳртĕм сăмахсемпе предложенисем

I. Ансăр тата анлă обращенисем. Обращенисен предложенири вырăнĕ. Чарăну паллисемпе уйăрасси.

Кӳртĕм сăмахсемпе (е предложенисемпе) вырăнлă усă курма хăнăхтарасси.

1.25. ПĔР СОСТАВЛĂ ПРЕДЛОЖЕНИСЕМ

I. Подлежащисĕр предложенисем. Сказуемăйсăр предложенисем.

1.26. ТУЛЛИ МАР ПРЕДЛОЖЕНИСЕМ

I. Тулли мар предложенисем, вĕсене пĕр составлисенчен уйăракан паллăсем.

1.27. Предложенири уйрăмлатакан сăмахсем

I. Предложенири сăмахсене интонаципе уйрăмлатнин тĕллевĕ.

Интонаципе уйрăмлатакан сăмахсене çырура чарăну паллипе уйăрасси.

1.28. Тӳрĕ тата тӳрĕ мар пуплевлĕ предложенисем

I. Тӳрĕ пуплевлĕ предложенисем, вĕсенче тӳрĕ пуплевпе автор сăмахĕсем епле вырнаçни. Диалог. Тӳрĕ мар пуплевлĕ предложенисем. Тӳрĕ пуплевлĕ предложенире тата диалогра чарăну паллисем лартасси.

Цитата, ăна чарăну паллисемпе уйăрасси.

1.29. ХУТЛĂ ПРЕДЛОЖЕНИСЕМ

I. Хутлӑ предложени ҫинчен пӗтӗмӗшле ӑнлантарасси (хутлӑ предложение хутсӑрринчен уйӑрмалли тӗп паллӑ). Хутлӑ предложенири хутсӑр предложенисене ҫыхӑнтаракан мелсем, союзсем, союзла сӑмахсем, хыҫсӑмахсем, аффикссем, хутсӑр предложенисен вырӑнӗ-йӗрки, интонаци пӗрлӗхӗ. Хутлӑ предложенисен тӗсӗсем, сыпӑнуллӑ хутлисем, пӑхӑнуллӑ хутлисем, ҫыхӑну паллисӗр хутлӑ предложенисем.

1.30. Ҫыхӑну паллисӗр хутлӑ предложенисем

I. Ҫыхӑну паллисӗр хутлӑ предложение кӗрекен хутсӑр предложенисен ҫыхӑнӑвӗ, пӗлтерӗшӗ.

Ҫыхӑну паллисӗр хутлӑ предложенисенче чарӑну палли лартасси.

1.31. Сыпӑнуллӑ хутлӑ предложенисем

I. Сыпӑнуллӑ хутлӑ предложенири хутсӑр предложенисене ҫыхӑнтаракан союзсем. Чарӑну паллисем лартасси.

1.32. Пӑхӑнуллӑ хутлӑ предложенисем

I. Пӑхӑнуллӑ хутлӑ предложени пайӗсем, тӗп предложени, пӑхӑнуллӑ предложени. Вӗсене ҫыхӑнтаракан мелсем, союзсем, союзла сӑмахсем, хыҫсӑмахсем, аффикссем, вырӑнӗ-йӗрки.

2. ЧӐВАШ ЛИТЕРАТУРИН ПРОГРАММИ

Литература кӳртӗмӗ. Мӗн вӑл искусство (ӳнер)? Ӳнер тӗсӗсем. Ӳнер тата пурнӑҫ чӑнлӑхӗ. Литература – сӑмах искусстви. Литературӑпа ытти ӳнер тӗсӗсем хушшинчи ҫыхӑну. Сӑнлӑхпа сӑнарлӑх. Халӑх сӑмахлӑхӗпе илемлӗ литература. Литература речӗсем, жанрӗсем.

Чӑваш литератури халӑх пурнӑҫне илемлӗх мелӗсемпе кӑтартни. Чӑваш литературин аталану тапхӑрӗсем.

Чӑваш халӑх сӑмахлӑхӗ. Халӑх сӑмахлӑхӗн тӗп паллисем. Халӑх сӑмахлӑхӗн ӳнерсем хушшинчи сумлӑ вырӑнӗ. Халӑх сӑмахлӑхӗпе литература пӗр-пӗрне витӗм кӳни.

Юмахсем. Литература юмахӗсем (М. Трубина «Шӗшкӗ», В. Бараев «Этиканпа Утикан» т. ыт.те). Чӗр чунсем ҫинчен хайланӑ юмахсем. Чӗр чунсене этем пек сӑнлани, калаҫтарни, этем хӑй пек туса кӑтартни. Асамлӑ юмахӗсем. Ҫак юмахсенчи асамлӑ ӗҫсемпе япаласем тата сӑнарсем. Пархатарлӑ тата сивлек геройсен портречӗсем. Йӑла юмахӗсем. Ку юмахсенче историн каярахри тапхӑрӗнчи халӑх пурнӑҫӗпе идеологийӗ тата эстетика сӑнланса юлни. Халапсем. Халапсемпе хайласенче (*мифла шухӑшлаври) ҫынсем, ӳсен-тӑрансем, ҫут ҫанталӑк пулса кайнине ӑнлатарни. Ваттисен сӑмахӗсемпе каларӑшсем. Тупмалли (сутмалли) юмахсем. Сӑнавсемпе паллӑсем. Вӗсен пӗлтерӗшӗ, содержанийӗ, тытӑмӗ. Кулленхи (кил-йышри) йӑла-йӗркесем. Кил-йышри йӑласем тата поэзи. Ҫын ҫуралнӑ, ӳссе ҫитӗннӗ, качча кайнӑ-авланнӑ, салтака ӑсатнӑ, вилнӗ-пытарнӑ чухне каланӑ-юрланӑ сӑвӑ-юрӑсем. Туй йӑлисем пуҫланса кайни. Вӗрӳ-суру чӗлхи. Кӗлӗсем. Пилсем. Юрӑсем. Вӗсен ушкӑнӗсем. Тематики. Литература юррисем, вӗсен таматикипе тӗп шухӑшӗ, тытӑмӗ, сӑнарлӑхӗ (Ф. Павлов «Хитре», «Вӗлле хурчӗ» т. ыт.).

Авалхи, ҫӗнӗ ҫырулӑхченхи чӑваш литератури, XIX ӗмӗр вӗҫӗнчи - XX ӗмӗр пуҫламӑшӗнчи чӑваш литератури. Чӑвашсен авалхи культурипе сӑмахлӑхӗ Аталанма тытӑнни. Кӑнтӑр Ҫӗпӗрти Орхӑнпа Енисей юхан шывсем хушшинче пурӑннӑ чӑваш аслашшӗсен, авалхи тӗрӗк йӑхӗсен руна ҫырулӑхӗ, чул юпасем ҫинчи ҫырулӑх. Тӗрӗкле ҫырнӑ «Шӑпа кӗнеки». Кашкар Махмучӗн «Тӗрӗк сӑмахлӑхӗн пуххи» ӗҫӗнчи поэзи тӗслӗхӗсем. Юсуф Баласагунин «Хӑтлӑ пӗлӳ» поэми. Атӑлҫи Пӑлхарсен культури (IX – XIV ӗмӗрсем). Ибн Фадлан ҫырса хӑварнисем. Пӑлхарсемпе сӑварсен ҫырулӑхӗ. Кул Гали пултарулӑхӗ.

Раҫҫейпе пӗрлешнӗ хыҫҫӑнхи литература паллисем. Е. Рожанскин «Чӑвашсем ҫинчен» очеркӗпе кӗске калавӗсем. XVIII ӗмӗрти чӑваш культуринче пулса иртнӗ пысӑк улшӑнусем.

XIX ӗмӗрӗн пӗрремӗш ҫурринчи чӑваш литератури. Вырӑс поэчӗсем халӑх сӑмахлӑхне пухни (А. Фукс, Д. Ознобишин т. ыт.). Д. Ознобишинӑн

илемлӗ куҫарӑвӗпе Хвети ҫинчен ҫырнӑ сӑвви. Чӑваш Хвети Якур сӑвви-юррисем. Н.Я. Бичурин пурнӑҫӗпе пултарулӑхӗ. В.И. Лебедевӑн пурнӑҫӗпе ӗҫӗ-хӗлӗ. Унӑн тӗрленчӗкӗсем ("Чӑваш халапӗсем", "Чӗмпӗр чӑвашӗсем тискер кайӑк тытни" т.ыт.те). "Пирӗн телей" ("Чӑваш эпӗр полтӑмӑр...") сӑвӑ. С. Михайлов-Янтуш калавӗсемпе диалогӗсем («Хваттер хуҫипе калаҫни», «Анатрипе вирьял ҫыннисем калаҫни», «Чӑваш кӗвви-ҫемми ҫинчен»; «Юнка» сӑвви). Писатель пултарулӑхӗнчи реализмла туртӑм.

Вӗрентӳ ӗҫӗ вӑй илни. Н.И. Золотницкипе унӑн вӗренекенӗсем (М. Дмитриев, Г. Филиппов, М. Арзамасов), вӗсен литературӑри ӗҫӗ-хӗлӗ.

Ҫӗнӗ ҫырулӑх хыҫҫӑнхи чӑваш литератури. Я. Яковлев пурнӑҫӗпе вӗренӳ ҫулӗсем.

XIX ӗмӗр вӗҫӗнчи литература. Поэзи, проза, драматурги аталанӑвӗ. Игн. Иванов пурнӑҫӗпе пултарулӑхӗ. М.Ф. Федоров пурнӑҫӗпе пултарулӑхӗ. "Арҫури" поэмӑн тӗп шухӑшӗ. Жанр тӗсӗ, тытӑмӗ.

Н. Охотников, Г. Тимофеев тӗпчевҫӗ-писательсен пултарулӑхӗ. XIX ӗмӗр вӗҫӗнчи драматурги.

XX ӗмӗр пуҫламӑшӗнчи литература аталанӑвӗ (1900-1917). Г. Кореньков, Н. Шупуҫҫынни, Т. Тимкки, М. Акимов поэзийӗ. **К.В. Иванов, Н.И. Полоруссов-Шелепи** пурнӑҫӗпе пултарӑлӑхӗ.

XX ӗмӗрӗн 20-мӗш ҫулӗсенчи чӑваш литератури. Самана улшӑнӑвӗ тата культурӑри ҫӗнӗлӗх. Лирика-эпикӑра истории темипе ҫырнӑ хайлавсем йышланни, «Элихун» (И. Тӑхти), «Силпи – пӑлхар пики» (Г. Тал-Мӑрса), «Хӗн-хур айӗнче» (Ҫ. Элкер). Ҫеҫпӗл Мишши сӑвӑҫӑн синкерлӗ кун-ҫулӗ.

Илле Тӑхти пурнӑҫӗпе пултарулӑхӗ. Хумма Ҫеменӗн пурнӑҫӗ. «Станцӑра» калав. Мӗтри Юман – ҫыравҫӑ, историк, таврапӗлӳҫӗ, кӗрешӳҫӗ. Унӑн «Пӳлӗх йӑмри» калавӗ. Д.В. Исаев – чӑваш прозин талантлӑ ӑсти. Пултарулӑхӗпе пурнӑҫӗ. «Рабфак хӗрӗ» калавра хускатнӑ ыйтусен ҫивӗчлӗхӗ.

Федор Павлов пурнӑҫӗпе пултарулӑхӗ. «Ялта» драмӑн теми, тӗп сӑнарсем. Сюжет.

XX ĕмĕрĕн 30-мĕш çулсенчи чăваш литератури. Общество тата литература пурнăçĕ. Çемен Элкер пултарулăх çул-йĕрĕ. Писатель пултарулăхĕн малтанхи тапхăрĕ. Çыравçăн «Хурапа шурă» повеçĕ. Сергей Ялавин пурнăçĕпе пултарулăхĕн тапхăрĕсем. Унăн «Çул çинче» калавĕ. Е.В. Еллиев – паллă прозăпа драматурги ăсти. «Чĕн тилхепе» калавăн философилле тĕшши. В.Е. Рзай çыравçăн кун-çулĕ. «Васлей саккунĕ» калавăн пурнăçри никĕсĕ. П.Н. Осипов пултарулăхĕн тĕп тапхăрĕсем. «Пирĕн пурнăç хăтлăхра» («Айдар») драма. Иван Мучи – кулăш ăсти. М. Трубина пултарулăхĕн çул-йĕрĕ. Çыравçăн «Хăнаран» калавĕ.

30-мĕш çулсенчи поэзии аталанăвĕ. Темăпа жанр пуянлăхĕ.

Тăван çĕр-шывăн Аслă вăрçи вăхăтĕнчи тата вăрçă хыççăнхи чăваш литератури (1941-1955). Аслă вăрçă вăхăтĕнчи литература хăйĕн тĕллевĕсене улăштарни. Вăрçă хыççăнхи чăваш литератури (1945-1955). Халăх пурнăçĕнчи улшăнусем. Чăваш литературин ку тапхăрти çитĕнĕвĕсемпе çитменлĕхĕсем. Литературăн тĕп темисем. **Петĕр Хусанкай** пурнăçĕпе пултарулăхĕ. **Ухсай Якăвĕ** – чăваш халăх сăвăçи. Унăн пултарулăх çул-йĕрĕ.

XX ĕмĕрĕн 50-70-мĕш çулĕсенчи чăваш литератури. 50-мĕш çулсен варринче совет обществинче пулса иртнĕ паллă улшăнусем. Александр Алка пултарулăхĕн тĕп тапхăрĕсем. Митта Ваçлейĕ пултарулăхĕн çул-йĕрĕ. С. Шавли – чăваш халăх поэчĕ. Унăн пултарулăхĕн тĕп тапхăрĕсем. XX ĕмĕрĕн иккĕмĕш çурринчи чăваш прозин пĕтĕмĕшле сăн-сăпачĕ, паллă çыравçисем, вĕсен ӳсĕмлĕ хайлавĕсем. Литература речĕсемпе жанрĕсен йышĕ.

Илпек Микулайĕн «Хура çăкăр» романĕ. Хветĕр Уярăн «Шурча таврашĕнче» («Таната» тата «Таркăн» романсем).

А.С. Артемьевăн «Салампи» повеçĕ. Ю.И. Скворцов пурнăçĕпе пултарулăхĕн паллă енĕсем. «Уках хурăнĕ» повесть.

XX ĕмĕрĕн 80-90-мĕш çулĕсенчи чăваш литератури. Ку тапхăрти совет обществин пурнăçĕ, наукăпа техника çитĕнĕвĕсем. Литературăри çитменлĕхсем, идеологие иллюстрацилес сулăнкă* сăнарлă аталанас шухăша авторăн малтанах хатĕрленĕ «идеологийĕ» пӳлсе пыни т.ыт.те.

Литературăна килнĕ çамрăк йыш, Н. Теветкел, Хв. Акивер, М. Сениэль, Энтип Ваççи, В. Тимаков, Д. Гордеев, Н. Мартынов, Л. Маяксем, Н. Максимов, В. Петров, В. Енĕш, Ю. Сементер, П. Эйзин, Р. Сарпи, Л. Мартьянова, П. Яккусен, Н. Исмуков т.ыт.те. Поэзире лиризм, ытарлăх, ассоциативлăх, философиллĕх ÿсни.

Прозă ÿсĕмĕ. Очерк жанрĕн тарăнланăвĕ (Хв. Уяр, А. Емельянов, Д. Гордеев). Калав жанрĕсенчи çитменлĕхсем. Хв. Агиверĕн повеçĕ-калавĕ.

Роман жанрĕн малаллахи утăмĕсем, ун проблематики, çут çанталăка, халăх несĕпне сыхласси, вăрçă асапĕсем.

Ку кÿлĕмри драматурги жанрĕсен тĕсĕсем, историлле драма, комеди-фарс (Н. Сидоров), трагикомеди (Н. Терентьев) т.ыт.те. Н. Терентьевăн «Çылăх», «Атăл куçĕ», «Пушар лаши», «Çиçĕм хыççăн аслати», И. Петрован «Кун-çул юппинче», Г. Терентьевăн т.ыт. пьесисем.

3. ЧĔЛХЕ ТИШКЕРĔВĔН ЙĔРКИ

3.1 ФОНЕТИКА ТИШКЕРĔВĔН ЙĔРКИ

1. Сăмах çемçе, хытă е хутăш пулнине кăтартмалла.

2. Сăмаха сыпăксем çине уйăрса тухмалла.

3. Пусăм вырăнне кăтартмалла.

4. Сăмахра миçе сасă тата миçе сас палли пуррине палăртмалла.

5. Уçă сасăсемпе хупă сасăсене йĕркипе каласа тухмалла, вĕсем мĕнле сасăсем пулнине кăтартмалла.

6. Сас паллисен ячĕсене йĕркипе кăтартса тухмалла.

7. Сăмахри сасăсемпе сас паллисен шучĕ пĕр пек е тан маррине палăртса хавармалла.

3.2 Фонетика тишкерĕвĕн тĕслĕхĕ

Тĕслĕх: <u>*Пĕлӳрéн*</u> *хаклă пурлăх çук.*

Пĕлӳрен – çемçе сăмах;

Ку сăмах сыпăксем çине çапла пайланать: *пĕ-лӳ-рéн;*

Пĕлӳрен сăмахра пусăм юлашки сыпăк çине ӳкет;

Пĕлӳрен [п’ьл’ур’эн’] – 7 сасă, 7 сас палли;

п – [п’] – хупă сасă, янăравсăр, çемçе, кĕске;

ĕ – [ь] – çемçе уçă сасă, тутасăр;

л – [л’] – хупă сасă, ялан янăравлă, çемçе, кĕске;

ӳ – [у] – çемçе уçă сасă, тутапа;

р – [р’] – хупă сасă, ялан янăравлă, çемçе, кĕске;

е – [э] – çемçе уçă сасă, тутасăр, пусăмлă;

н – [н’] – хупă сасă, ялан янăравлă, çемçе, кĕске.

Сăмахра çак сас паллисене çырмалла, «пă», «ĕ», «лă», «ӳ», «рă», «йэ», «нă».

Пĕлӳрен сăмахра [п’] сасă çемçелĕхĕ [ь] сасăран килет, [л’] сасă çемçелĕхĕ – [у] сасăран, [р’] сасă çемçелĕхĕ – [э] сасăран; сăмах вĕçĕнче «н» çыратпăр, анчах [н’] илтĕнет; унăн çемçелĕхĕ те умĕнче тăракан [э] сасăран килет.

Тĕслĕх, *Сана ирпе час-час <u>кураттăм</u>*

Шап-шур çеçкеллĕ садăрта (Шавли).

Кураттăм – хытă сăмах;

Ку сăмах сыпăксем çине çапла пайланать, *ку-рат-тăм;*

Кураттăм сăмахра пусăм иккĕмĕш сыпăк çине ӳкет;

кураттăм [курат,ăм] – 7 сасă, 8 сас палли;

к - [к] – хупă сасă, янăравсăр, хытă, кĕске;

у – [у] – хытă уçă сасă, тутапа;

р – [р] – хупă сасă, ялан янăравлă, хытă, кĕске;

а – [а] – хытă уçă сасă, тутасăр, пусăмлă;

т – [т,] – хупă сасă, янăравсăр, хытă, вăрăм;

ă – [ъ] – хытă уçă сасă, тутасăр;

м – [м] – хупă сасă, ялан янăравлă, хытă, кĕске.

Сăмахра çак сас паллисене çырмалла, «кă», «у», «рă», «а», икĕ «тă», «ă», «мă».

Кураттăм сăмахра вăрăм, хытă [т] калатпăр, çырасса икĕ «т» çыратпăр.

Тĕслĕх, *Мĕнле <u>пурăнмаллине</u>, пурнăç тути-масине*

Çавăн чухне вара тин кăшт тишкерсе тухатпăр

(А.Кибеч).

Пурăнмаллине – хутăш сăмах;

Ку сăмах сыпăксем çине çапла пайланать, *пу-рăн-мал-ли-не;*

Пурăнмаллине сăмахра пусăм юлашки сыпăк çине ӳкет:

пурăнмаллине [пурънмал’:ин’э] - 11 сасă, 12 сас палли;

п – [п] – хупă сасă, янăравсăр, хытă, кĕске;

у – [у] – хытă уçă сасă, тутапа;

р - [р] – хупă сасă, ялан янăравлă, хытă, кĕске;

ă - [ъ] – хытă уçă сасă, тутасăр;

н – [н] – хупă сасă, ялан янăравлă, хытă, кĕске;

м – [м] - хупă сасă, ялан янăравлă, хытă, кĕске;

а – [а] – хытă уçă сасă, тутасăр;

л – [л’] – хупă сасă, ялан янăрвлă, çемçе, вăрăм;

и – [и] – çемçе уçă сасă, тутасăр;

н – [н’] – хупă сасă, ялан янăравлă, çемçе, кĕске;

э – [э] – çемçе уçă сасă, тутасăр, пусăмлă.

Сăмахра çак сас паллисене çырмалла, «пă», «у», «рă», «ă», «нă», «мă», «а», икĕ «лă», «и», «нă», «йэ».

Пурăнмаллине сăмахра вăрăм, çемçе [л’] калатпăр, çырасса икĕ «л» çыратпăр, [л’] сасă çемçелĕхĕ [и] сасăран килет; юлашки сыпăкра «н» çыратпăр, анчах [н’] илтĕнет; унăн çемçелĕхĕ [э] сасăран килет.

3.3 СĂМАХ ТЫТĂМĔН ТИШКЕРĔВĔ

1. Сăмах хăш пуплев пайне кĕнине кăтартмалла.
2. Сăмах тĕпне аялтан йĕр туртса палăртмалла.
3. Сăмах тымарне е тымарĕсене кăтартмалла.
4. Сăмах тăвакан аффикса кăтартмалла.
5. Сăмаха улăштаракан аффикссене 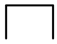 кăтартмалла.
6. Форма тăвакан аффикссене кăтартмалла.
7. Кашни тымарăн е аффиксăн тепĕр вариантне туллин кăтартмалла, кашнинпех тĕслĕх тупса скобкăра çырса памалла.

Тĕслĕх: *Шухăшларам-шухăшларăм та сана чĕнсе пăхас терĕм.*

Шухăшларăм – глагол

шухăш – тымар

ла – сăм. тăв аф., гл. тăв. аф., (ĕçле)

р – сăм. ул. аф., иртнĕ в. аф., (пĕлчĕ, пĕлтĕм)

ăм – сăм. ул. аф., I сăп. аф., (ĕçлерĕм)

сана – местоимени

сан – тымар, (эсĕ)

а – сăм. ул. аф., Пару п. аф., (пире)

чĕнсе – глагол

чĕн – тымар

се – ф.т.аф., глаголăн деепр. форми, (кайса).

3.4 МОРФОЛОГИ ТИШКЕРĔВĔН ЙĔРКИ

Япала ячĕ

1. Сăмах тĕпĕ.
2. Пĕрремĕшле е иккĕмĕшле сăмах.
3. Пайăр е пайăр мар ят.
4. Камăнлăх форми, хăш сăпатра хисепре (пур пулсан).
5. Япала ячĕн хисепĕ.
6. Падеж.

Тĕслĕх: *<u>Туссем</u> калаçнă чух, тăван чĕлхемĕм, Шур акăш тĕкĕ евĕр эс çемçе (Я. Ухсай).*

Туссем – япала ячĕ, сăмах тĕпĕ – тус, пĕрремĕшле сăмах, пайăр мар ят, нумайлă хисепре, тĕп падежра.

Кĕскен: *Туссем* – я.я., с.т. – тус, пĕр.с., п.м.ят, нум.хис., Тĕп п.

Паллă ячĕ

1. Сăмах тĕпĕ.
2. Пĕрремĕшле е иккĕмĕшле сăмах.
3. Вăйлă форма (пур пулсан).
4. Падеж (пур пулсан).
5. Танлаштару, палăрту, мĕнлелĕх формăсем (пур пулсан), хисепĕ, падежĕ.

Тĕслĕх: *Сана, <u>ватăскере</u>, пурте хисеплесе çул параççĕ, ăшă куçпа ăсатаççĕ (Арт.).*

Ватăскере – п.я., с.т. – ватă, пĕр.с. пал.ф., пĕр.х., Пару п.

Хисеп ячĕ

1. Сăмах тĕпĕ.

2. Пĕрремĕшле е иккĕмĕшле сăмах.

3. Пĕлтерĕш ушкăнĕ.

4. Сăпачĕ (пур пулсан).

5. Хисепĕ (пур пулсан).

6. Падежĕ (пур пулсан).

Тĕслĕх: *Салановпа Капитонова <u>иккĕшне</u> те президиума суйларĕç (Арт.).*

Иккĕшне – х.я., с.т. – иккĕ, пĕр.с., шут х.я., 3 сăп., пĕр.х., Пару п.

Местоимени

1. Сăмах тĕпĕ.

2. Пĕрремĕшле е иккĕмĕшле сăмах.

3. Хăш ушкăна кĕрет.

4. Сăпат. Хисеп. Падеж. Виçе (пур пулсан).

Тĕслĕх: *<u>Кам</u> ытларах тăрăшать, çав ытларах тырă тăвать (Тукт.).*

Кам – мест., с.т. – кам, пĕр.с., ыйту мест., пĕр.х., Тĕп п.

Глагол

1. Глагол тĕпĕ.

2. Пĕрремĕшле е иккĕмĕшле сăмах.

3. Аспект, çирĕплетӳ, хирĕçлев, пулаюлăх, пулаюсăрлăх.

4. Сăпатлă формăра пулсан, наклонени, вăхăт, сăпат, хисеп.

5. Сăпатсăр формăра пулсан,

    инфинитив;

    причасти, вăхăт, сăпат, хисеп, падеж (пур пулсан);

    деепричасти.

Тĕслĕх: *<u>Пасарнă</u> йывăç леш енчен,*

Кусса тухать хĕвел çатми.

<u>Шăнса</u> пăрланнă кĕленче

<u>Ылтăнланать</u> ытарайми (П.Хусанкай).

Пасарнă – глагол, с.т. – пасар, ик.с., çирĕпл. асп., иртнĕ причасти;

Шăнса – глагол, с.т. – шăн, пĕр. с., çирĕпл. асп., дееприч.;

Ылтăнланать – глагол, с. т. – ылтăнлан, ик. с., çирĕпл. асп., кăт.н., хальхи в., 3 с., пĕр. х.

Наречи

1. Сăмах тĕпĕ.
2. Пĕрремĕшле е иккĕмĕшле сăмах.
3. Хăш ушкăна кĕрет.
4. Танлаштару форми (пур пулсан).

Тĕслĕх: *Ялан ăспа çӳресен, ялти ватă ятламасть (Ват.сăм.).*

Ялан – наречи, с.т. – ялан, пĕр.с., вăхăт нар.

Евĕрлев сăмахĕ

1. Сăмах тĕпĕ.
2. Пĕрремĕшле е иккĕмĕшле сăмах.
3. Пĕлтерĕшĕ.
4. Мĕнле морфологи паллисем пур (енчен те, вĕсем пур пулсан).

Тĕслĕх: *Меек! Меек! Кăшкăраççĕ качакисем, такисем (Шелепи).*

Меек – ев.с., с.т. – меек, пĕр.с., выльăх-чĕрлĕх макăрнине палăртни.

Хыçсăмах

1. Сăмах тĕпĕ.
2. Пĕрремĕшле е иккĕмĕшле сăмах.
3. Хăй умĕнчи сăмаха хăш падежра тытса тăрать.

Тĕслĕх: *Çĕмĕрт çеçки çурăлать,*

Вăрман витĕр курăнать (Юрă).

Витĕр – хыçсăмах, с.т. – витĕр, пĕр.с., хăй умĕнчи сăмаха Тĕп пад. тытса тăрать.

Союз

1. Сыпăнуллă е пăхăнуллă союз.

2. Пĕлтерĕшĕ тăрăх хăш ушкăна кĕрет, а) сыпăнтару, уйăру е хирĕçлев; ă) пирке, тĕллев, услови, тĕллевпе услови, килĕшӳ.

Тĕслĕх: *Эпĕ куртăм тĕнчере*

Хуласем чылай, <u>анчах</u>

Шупашкарăм чĕрере

Пулчĕ манăн яланах (Я.Ухсай).

Анчах – сыпăнуллă союз, хирĕçлеве пĕлтерет.

Татăк

1. Пĕлтерĕш тăрăх хăш ушкăна кĕрет.
2. Улшăнакан е улшăнман татăк.

Тĕслĕх: *Ĕненĕн-<u>ши</u>? Сăрт чухлĕ пур вăл, тетĕп (Крылов).*

Ши – татăк, ыйту татăкĕ, улшăнман татăк.

Междомети

1. Пĕлтерĕш ушкăнĕ.

Тĕслĕх: *Пурăнăçсем, <u>ах</u>, аван*

Аслă Силпи ялĕнче (К.Иванов).

Ах – междомети, туйăм междометийĕ (савăннине пĕлтерет).

3.4 СИНТАКСИС ТИШКЕРĔВĔН ЙĔРКИ

Сăмах майлашăвне тишкересси

1. Сăмах майлашăвĕ анлă-и, ансăр-и?
2. Тĕп компонентне кура хăш ушкăна кĕрет?
3. Тĕп тата пăхăнакан компонентсем.
4. Компонентсем миçе сăмахлă?
5. Çыхăну мелĕ мĕн?
6. Сăмах майлашăвне хăш предложенирен илнĕ?

Тĕслĕх: *Киле таврăнас / вăхăт* – анлă ят сăмах майлашăвĕ. Тĕп компоненчĕ – *вăхăт*, пĕр сăмахлă; пăхăнаканни – *киле таврăнас*, темиçе сăмахлă, çыхăну мелĕсем, 1) компонентсен вырăнĕ-йĕрки; 2) пулас причастин

аффиксĕ -*ас* (вăл пăхăнакан компонент çумĕнче). Пăхăнакан компонент япалан паллине ĕç тăрăх кăтартать.

Схема:

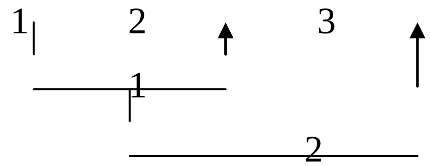

Тĕслĕхе çак предложенирен илнĕ, *Киле таврăнас вăхăт çитрĕ (Уяр).*

Хутсăр предложение тишкерессИ

1. Предложени хутсăр пулнине каламалла.
2. Тĕп членсене кăтартмалла.
3. Тĕп членсене кура предложени мĕнле, пĕр тĕп членлă-и, икĕ тĕп членлă-и? Пĕр тĕп членлă пулсан – хăш ушкăна кĕрет, подлежащисĕр-и, сказуемăйсăр-и? Подлежащисĕрри пулсан – хăшĕ, паллă мар сăпатлă-и, сăпатсăр-и? Сказуемăйсăр пулсан – ят предложени пулнине каламалла.
4. Анлă-и, ансăр-и?
5. Тулли-и, тулли мар-и?
6. Тĕллевĕ енчен мĕнле, ыйтуллă-и, ыйтусăр-и?
7. Пурлă-и, çуклă-и?
8. Эмоци енчен мĕнле, эмоциллĕ-и, эмоцисĕр-и?
9. Чарăну палли лартассипе çыхăннă мĕнле уйрăмлăхсем пур?

Тĕслĕх: *Çуркуннеччĕ. Атăл хĕррине те кайкаллаттăмăр. (Талв.)*

Çуркуннеччĕ.

Ку предложени хутсăр (подлежащи – *çуркуннеччĕ*, сказуемăй – кирлĕ мар). Пĕр составлă, ят, ансăр, тулли, ыйтусăр, пурлă, эмоцисĕр. Чарăну палли лартассипе çыхăннă уйрăмлăхсем çук.

Атăл хĕррине те кайкалаттăмăр.

Ку предложени хутсăр (подлежащи – *эпир,* ăна сиктерсе хăварнă; сказуемăй – *кайкалаттăмăр*). Ик составлă, анлă, тулли мар, ыйтусăр, пурлă, эмоцисĕр. Чарăну палли лартассипе çыхăннă уйрăмлăхсем çук.

Хутсăр предложение членсем тăрăх пăхса тухасси

1. Ятарласа тишкермен пулсан предложение кĕске характеристика памалла, миçе тĕп членлă, пĕр тĕп членлă пулсан, хăш ушкăна кĕрет, анлă-и, ансăр-и; тулли-и, тулли мар-и.

2. Тĕп членсем, вĕсем хăш пуплев пайне кĕни (мĕнле сăмах майлашăвĕнчен пулни).

3. Синтагмăсен черетне, хăш сăмах туртăмĕнче тăнине шута илсе кĕçĕн члена ыйту памалла. Ыйтăва хуравласа тишкерӳри сăмаха каламалла, вăл мĕнле член, хăш пуплев пайĕ (мĕнле сăмах майлашăвĕ) пулнине пĕлтермелле.

Тĕслĕх, *Çĕр çинче каллех май уйăхĕ хуçаланчĕ. (Н.Петровская).*

Подлежащи – *уйăхĕ,* япала ячĕ; сказуемăй – *хуçаланчĕ,* глаголăн сăпатлă форми.

Мĕнле (мĕн) уйăхĕ? - *май* – определени, япала ячĕ.

Хăçан хуçаланчĕ? - *каллех* – вăхăт обстоятельстви, наречи.

Ăçта хуçаланчĕ? - *çинче* – вырăн обстоятельстви, япала ячĕ.

Мĕн çинче? - *çĕр* – определени, япала ячĕ.

Хутлă предложенисене тишкересси

Панă тĕслĕх мĕнле хутлă предложени. Çыхăну паллисĕр-и? Çыхăну паллиллĕ-и?

Çыхăну паллисĕр хутлă предложени

1. Хутлă предложенин пайĕсем.

2. Пайсем пĕрешкел тытăмлă-и е расна тытăмлă? Мĕншĕн?

3. Шухăш енчен пайсем хушшинче мĕнле çыхăну пур?

4. Панă тĕслĕхре хутсăр предложенисем виççĕ е ытларах пулсан – кашни пая хăйне уйрăммăн, хутсăр предложени таран вакласа ăнлантармалла. Çыхăну паллисĕр хутлă предложенин мĕнле те пулин пайĕ хутсăр предложени пулсан – ăна уйрăммăн çӳрекен хутсăр предложенин тишкерӳ йĕркипе пăхса тухмалла.

5. Чарăну паллипе çыхăннă уйрăмлăхсем.

Тĕслĕх: *Макçăм арăмне чышса ярасшăн пулчĕ*[1] – *Çтаппан ирĕк памарĕ*[2] *(Н. Мр.).*

Ку тĕслĕх – çыхăну паллисĕр хутлă предложении. Вăл икĕ хутсăр предложенирен тăрать, 1-мĕшĕ – *Макçăм арăмне чышса ярасшăн пулчĕ* (подлежащи – *Макçăм;* сказуемăй – *чышса ярасшăн пулчĕ*); 2-мĕшĕ – *Çтаппан ирĕк памарĕ.* (подлежащи – *Çтаппан,* сказуемăй – *памарĕ*).

Пайсем расна тытăмлă, мĕншĕн тесен пĕрремĕш пайĕ пурлă, иккĕмĕшĕ – çуклă.

Хутсăр предложенисем пĕлтерĕш енчен пĕр-пĕринпе условипе следстви çыхăнăвĕнче тăраççĕ, çавăнпа вĕсен хушшине тире лартнă.

1-мĕш хутсăр предложени икĕ составлă, анлă, тулли, ыйтусăр, пурлă, эмоцисĕр. 2-мĕш хутсăр предложени икĕ составлă, анлă, тулли, ыйтусăр, çуклă эмоцисĕр.

Схема: I 1 – 2 II

Çыхăну паллиллĕ хутлă предложени

Сыпăнуллă хутлă-и, пăхăнуллă хутлă-и?

Сыпăнуллă хутлă предложени

1. Хутлă предложенин пайĕсем.

2. Пайсем мĕнле союзпа çыхăнаççĕ.

3. Союза кура предложени хăш ушкăна кĕрет, сыпăнтаракан союзлă-и, уйăракан союзлă-и, хирĕçлекен союзлă-и?

4. Пайсем хушшинче шухăш енчен мĕнле çыхăну пур.

5. Панă тĕслĕхре хутсăр предложенисем виççĕ е ытларах пулсан – кашни пая, хăйне уйрăммăн, хутсăр предложени таран вакласа ăнлантармалла. Мĕнле те пулин пай хутсăр предложени пулсан – ăна уйрăм çӳрекен хутсăр предложенин тишкерӳ йĕркипе пăхса тухмалла.

6. Чарăну палли лартассипе çыхăннă уйрăмлăхсем.

Тĕслĕх: *Саламли чылайччен вăрман еннелле çаврăнса пăхкаларĕ*[1]*, анчах çамрăк мăшăр тек уялла ярăнса тухмарĕ*[2] *(А.Арт.).*

Ку предложени сыпăнуллă хутлă. Вăл икĕ предложенирен тăрать, 1-мĕшĕ – *Саламли чылайччен вăрман еннелле çаврăнса пăхкаларĕ;* 2-мĕшĕ – *çамрăк мăшăр тек уялла ярăнса тухмарĕ.* Вĕсем хирĕçлекен *анчах* союзпа çыхăнаççĕ. Запятой союз умĕн лартнă.

1-мĕш предложени хутсăр (подлежащи – *Саламли;* сказуемăй – *пăхкаларĕ*), икĕ составлă, анлă, тулли, ыйтусăр, пурлă, эмоцисĕр. Чарăну палли лартассипе çыхăннă уйрăмлăхсем çук.

2-мĕш предложени хутсăр (подлежащи – *мăшăр;* сказуемăй – *тухмарĕ*), икĕ составлă, анлă, ыйтусăр, çуклă, эмоцисĕр. Чарăну палли лартассипе çыхăннă уйрăмлăхсем çук.

Схема, [I 1], анчах [2 II]

Пăхăнуллă хутлă предложени

1. Тĕп тата пăхăнуллă пайсем.

2. Пăхăнуллă пай вырăнĕ.

3. Пăхăнуллă пай тĕп пая мĕн таран ăнлантарать, пĕтĕмĕшлĕн е уйрăм сăмахĕсене çеç-и?

4. Çыхăну мелĕ мĕн?

5. Пăхăнуллă пайăн пĕлтерĕшĕ мĕнле?

6. Пăхăнуллă пай хăш ушкăна кĕрет (хутсăр предложенин мĕнле членĕпе тӳр килет).

7. Пăхăнуллă пая мĕнле ыйту памалла.

8. Виççĕ е ытларах предложенирен тăракан тĕслĕхĕн кашни пайне хутсăр предложени таран вакламалла, анчах хутсăр предложенисене уйрăм çӳрекен предложени пек туллин тишкермелле мар – тĕп членсене кăтартсан çитет.

9. Чарăну палли лартассипе çыхăннă уйрăмлăхсем.

Тĕслĕх: *Эпир тухса каяс умĕн*[1] *Анна инке мана хăй патне сĕтел умне пыма чĕнчĕ*[2] *(Аслан).*

Панă тĕслĕх – пăхăнуллă хутлă предложени. Унăн тĕп пайĕ – 2-мĕш предложени, пăхăнулли – 1-мĕш предложени. Пăхăнуллă пай тĕп предложени умĕн тăрать, тĕп предложение пĕтĕмĕшлĕн ăнлантарса унпа *умĕн* хыççăмахпа çыхăнать, ĕç вăхăтне пĕлтерет, обстоятельство ушкăнне кĕрет, ыйтăвĕ – *хăçан Анна инке мана сĕтел умне пыма чĕнчĕ.*

Пăхăнуллă пай – хутсăр предложени (подлежащи – *эпир;* сказуемăй – *тухса каяс*). Тĕп пай – хутсăр (подлежащийĕ – *инке;* сказуемăйĕ – *чĕнчĕ*).

Чарăну палли лартассипе çыхăннă уйрăмлăхсем çук.

Схема, 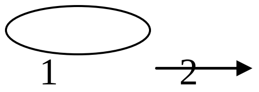

Урăх çын сăмахлă предложенисене тишкересси

1. Предложени тӳрĕ пуплевлĕ-и, тӳрĕ мар пуплевлĕ-и?

2. Урăх çын сăмахĕсем тата автор сăмахĕсем. Вĕсен тытăмĕ.

3. Чарăну палли лартассипе çыхăннă уйрăмлăхсем.

Тĕслĕх, *«Кам килчĕ.*[1]*» - ыйтрĕ Саламли Пĕчĕк Нинăран*[2] *(Арт.).*

Панă тĕслĕх – тӳрĕ пуплевлĕ предложени.

Тӳрĕ пуплев автор сăмахĕсем умĕн тăрать, пĕр-пĕринпе *ыйтрĕ* глаголпа çыхăнаççĕ.

Пĕрремĕш предложени – хутсăр предложени (подлежащи – *кам,* сказуемăй – *килчĕ*). Иккĕмĕш предложени – хутсăр (подлежащи – *Саламли,* сказуемăй – *ыйтрĕ*).

Тӳрĕ пуплев автор сăмахĕсем умĕн тăнă. Тӳрĕ пуплев хыççăн ыйту палли лартнă. Тӳрĕ пуплеве кавычкăна хупаççĕ, автор сăмахĕсене пĕчĕкрен пуçласа çыраççĕ.

УСĂ КУРМАЛЛИ ЛИТЕРАТУРА

ЧĂВАШ ЧĔЛХИ

Тĕп литература

1. Сергеев Л.П. Чувашский язык: учеб. издание / Л.П. Сергеев, Е.А. Андреева, В.И. Котлеев. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2012. – 430 с.
2. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования. [Электронный ресурс] URL: http://standart.edu.ru/Catalog.aspx?Catalogld=2626
3. Яковлев П.Я. Чăваш фонетики: http://www.twirpx.com/file/1603112/

Хушма литература

Андреев И.А. Чувашский язык. Практический курс. – Чебоксары: Чуваш. кн.изд-во, 2011. – 302 с.

Андреев И.А. Чăваш чĕлхи. 6-мĕш класс валли / И.А. Андреев, Р.И. Гурьева, Н.А. Краснова, Е.А. Мулюкова. – Шупашкар: Чăваш кĕн. изд-ви, 2015. – 255 с.

Васильева Е.Ф. Словарь синонимов чувашского языка. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2014. – 207 с.

Егорова Л.В. Ачасен пуплевне аталантармалли хăнăхтарусем. – Шупашкар, 2012. – 119 с.

Иванова А.М. Современный чувашский язык. Фонетика. Фонология. Графика и орфография. – Чебоксары, 2010. – 84 с.

Сергеев В.И. Хальхи чăваш чĕлхи, Лексика тата лексикологи. Семантика тата семасиологи. – Шупашкар, 2010. – 56 с.

Сергеев Л.П. Чăваш чĕлхи. Хăнăхтарусем. Вĕреннине тĕрĕслемелли ыйтусемпе ĕçсем. Литература. Методика кăтартăвĕсем. – Шупашкар, 2013. – 53 с.

Чăваш чĕлхи. Тĕслĕх программа: чăваш шкулĕн 5-9-мĕш классĕсем валли / И.А. Андреев, Г.Н. Семенова, Ю.М. Виноградов. – Шупашкар: Чăваш Республикин вĕренӳ инст-чĕн изд-во центрĕ, 2013. – 63 с.

Хальхи чăваш чĕлхи. Синтаксис. Практика занятийĕсен ĕçĕсемпе

методика кăтартăвĕсем / Хатĕрл. Виноградов Ю.М. – Шупашкар, 2010. – 39 с.

Чăваш орфографийĕпе пунктуацийĕ. Вĕренӳ пособийĕ – Шупашкар, 2011. – 96 с.

Чăваш чĕлхи программи. Чăваш шкулĕнчи V-IX классем валли / Хатĕрл. Андреев И.А. – Шупашкар, 2010. – 46 с.

Дисциплинăна алла илмелли информаципе телекоммуникаци сечĕ «Интернет» ресурсăн пуххи (малалла «Интернет» сеть)

1. Андреев И.А. Чувашский язык. Практический курс: http://www.twirpx.com/file/1681715/
2. Дегтярев Г.А. Изучаем чувашский язык: http://www.twirpx.com/file/1327289/
3. Образовательные ресурсы Интернета [http://www.alleng.ru].
4. Чувашское книжное издательство: http://www.chuvbook.ru/index.php/katalog
5. Чувашскиий народный сайт http://chuvash.org/
6. Чувашская энциклопедия http://cv.wikipedia.org
7. Электронные словари http://samahsar.chuvash.org/

Чăваш халăх сăмахлăхĕ

Устное народное творчество. Сказки о животных. – Чебоксары: Чувашское книжное из-во, 2011. – 415 с.

Устное народное творчество. Топонимические предания. – Чебоксары: Чувашское книжное из-во, 2013. – 494 с.

Чăваш халăх пултарулăхĕ. Нараста юмахĕсем. - Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви, 2012. – 400 с.

Чăваш литератури

Ильина Н.Г. Чăваш лирики (1960—1990 çулсем), сăвва тишкерес ыйту тата стиль шыравĕсем. – Шупашкар, 2012. – 40 с.

Ильина Н.Г. Чувашская лирика (1960-1990 гг.): вопросы анализа стиха и поиски стиля. – Чебоксары, 2012. – 40 с.

Родионов В.Г. Ермей Рожанский / В.Г. Родионов. – Чебоксары, ЧГИГН, 2011. – 152 с.

Родионов В.Г. Чăваш литератури, вĕренӳ кĕнеки. Вăтам шкулăн 10-мĕш класс валли. – Шупашкар: Чăваш кĕн. изд-ви, 2011. – 272с.

Родионов В.Г. Чувашская литература 1900–1908 годов. Монография. – Чебоксары, ЧГИГН, 2012. – 104 с.

Родионов В.Г. Чувашская литература 1909–1917 годов. Монография. – Чебоксары, ЧГИГН, 2012. – 104 с.

Скворцова О.В. История родной литературы (50-80-е годы XX века: учебное пособие / О.В. Скворцова. – Чебоксары: Чуваш.гос.пед.ун-т, 2015. – 156 с.

Скворцова О.В. Чувашская поэзия 60-80-х годов XX века: учебное пособие / О.В. Скворцова. – Чебоксары: Чуваш.гос.пед.ун-т, 2014. – 133 с.